

Glanskop *Parus palustris* perikelen in West-Brabant

Hidde Bult

(Zonder afbeelding, tabel, summary en literatuurlijst.)

De Glanskop is de enige bewoner van oude bossen die niet toeneemt in het westen van de provincie Noord-Brabant (West-Brabant). Van Erve et al. (1967) vermeldde de Glanskop niet voor West-Brabant, terwijl de broedvogelatlas (Teixeira 1979) een plaatselijk voorkomen suggereerde, vooral op de Brabantse Wal (figuur 1). Die gegevens werden uitsluitend gemeld door een vogelaar die niet uit West-Brabant afkomstig was. Sinds 1988 werd bij veel grondiger onderzoek voor een regionale broedvogelatlas in het dozijn atlasblokken (5x5 km) op de Brabantse Wal geen enkele Glanskop aangetroffen, zelfs niet op landgoederen met veel loofbomen (Teixeira 1991; Bult 1992, 1993). Zouden autochtone vogelaars de soort missen of speelt er iets anders? Zo bleken andere mezen en Eekhoorns *Sciurus vulgaris* regelmatig geluiden te maken die heel sterk aan Glanskoppen deden denken. Omdat op arme zandgronden zelfs een heel oud loofbos marginaal blijft, werd reikhalzend uitgekeken naar oude bossen op voedselrijkere bodem rond Breda, die in 1996 en 1997 gekarteerd werden in het kader van het regionale avifaunaproject. De verwachting was extra hoog gespannen, omdat in de jaren ervoor 24 tenitoria van Glanskoppen gerapporteerd werden voor Liesbos (Vogel 1996), Mastbos en Voorbos (Eggenhuizen 1990). Om de kans op succes te vergroten werd een cassette recorder met zang en roep van de soort ingezet.

Methode

Op 10 maart 1996 (9u30-14u10) werd in het Voorbos (Boswachterij Ulvenhout) en het Mastbos (550 ha, figuur 1) een repeterend cassettebandje (lengte 1 min) met de roep en twee zangvarianten van de Glanskop afgespeeld op drie plaatsen binnen de 15 territoria uit 1989 (Eggenhuizen 1990). De kunstmatige zang werd na een minuut pauze herhaald en was voor mij hoorbaar tot 60 meter. Daarnaast werden in hetzelfde jaar beide bossen onderzocht door medewerkers van de Provincie met behulp van de methode van de uitgebreide territoriumkartering (Hustings et al. 1985). Bij inventarisaties van Prinsenbos Noord (224 ha, zeven rondes tussen 3 maart en 17 juli 1996, tijdsbesteding 20 min/ha) en het landgoed Valkenburg (196 ha, tien rondes tussen 1 maart en 15 juli 1996, tijdsbesteding 37 min/ha) werd het geluid gedurende 1 minuut afgespeeld op alle ogenschijnlijk geschikte plaatsen bij respectievelijk de eerste drie en twee rondes. In 1997 werd het Liesbos (220 ha), het meest pure loofbos bij Breda, onderzocht op standvogels (vier bezoeken tussen 9 maart en 20 april, tijdsbesteding 3 min/ha). Na een verkennende ronde (23 februari) werd het geluid van de Glanskop bij twee rondes nog uitbundiger (om de 200-300 meter, gedurende 1 min) afgespeeld dan elders. Er werd in West-Brabant steeds onder goede condities gekarteerd. Om de inventarisatietechniek te valideren werd op 29 maart 1997 Terworm (Heerlen) bezocht, een loofbos midden in het verspreidingsgebied van de Glanskop. In de middag (14u30-16u55 uur, wind NW 3, geregeld hagelbuien met windstoten) werd het cassettebandje afgespeeld in de twaalf territoria die daar in 1989 gevonden waren (Hustings 1990).

Resultaten

De cassette recorder lokte in Mastbos en Voorbos geen reacties uit van Glanskoppen, wel reageerden soms Zwarte mees *Parus ater*, Pimpelmees *P. caeruleus* en Koolmees *P. major*. Bovendien werden Pimpel- en Koolmezen gehoord, die sterk op Glanskop gelijkende geluiden maakten. De ervaren provinciale karteerders vonden daarna bij drie rondes in deze bossen niet één Glanskop. In Prinsenbos Noord en het landgoed Valkenburg werd de soort evenmin ontdekt, wel werden weer geluiden van Pimpelmees en Kuifmees *P. cristatus* (mededeling Ray Teixeira) gehoord, die heel sterk aan Glanskoppen deden denken.

Klanknabootsing leverde in het Liesbos geen Glanskoppen op, terwijl - zonder geluidsnabootsing - wel 17 van de 21 tenitoria (81%) werd teruggevonden van mezen met een vergelijkbare treftans (tabel 1). Het registratiesucces van de Glanskop (0%) verschilde van dat van de overige mezen ($P < 0.001$, X test met continuïteitscorrectie). Opnieuw reageerden Zwarte, Kool- en Pimpelmees soms op het bandje. In het Liesbos leken op zeven plaatsen

Glanskoppen te roepen of te zingen, maar bij nader inzien ging het opnieuw om soorten die geluiden maakten, die sterk op de roep (Koolmees 3x) of de zang (Pimpelmees 5x en Winterkoning 3x) van de Glanskop leken. Vooral Pimpelmezen verzorgden soms meesterlijke imitaties van de klepperende zang van de Glanskop, Winterkoningen met afwijkende zang vielen snel door de mand. Alle imitaties traden spontaan op en werden niet uitgelokt door de geluidscassette.

Bij één middagbezoek aan Terworm werden in drie van de twaalf territoria uit 1989 spontaan roepende of zingende Glanskoppen terug gevonden. De trefkans (25%) was conform de gepubliceerde waarde (Hustings et al. 1985). Bovendien induceerde het cassettebandje op vijf andere plaatsen roep of zang en werd in alle gevallen gezien dat het echte Glanskoppen betrof. Ondanks de matige condities werden aldus binnen drie uur Glanskoppen opgespoord in acht van de 12 territoria, die door Hustings (1990) werden opgegeven. Dit rendement (67%) verschilde sterk van dat in West-Brabant (0%, X test $P < 0.0001$), waar langduriger onderzoek onder gunstige condities geen enkele van de 24 eerder gerapporteerde (Eggenhuizen 1990; Vogel 1996) glanskopterritoria kon bevestigen.

Discussie

Het bezoek aan Limburg toonde aan dat klanknabootsing het opsporen van Glanskoppen enorm verbeterde. Op grond van het aldaar behaalde rendement hadden in West-Brabant minstens 17 van de 24 gerapporteerde territoria teruggevonden moeten worden, waarvan in het Liesbos vijf territoria met twee of zelfs drie registraties. Dit contrasteert pijnlijk met de nul die werden gevonden. Die discrepantie kan niet liggen aan de onderzoekscondities, die waren in West-Brabant veel gunstiger. Dat blijkt ook uit het feit dat zonder klanknabootsing na drie rondes al 80% van de door Vogel (1996) gemelde territoria van soorten met een vergelijkbare trefkans werd opgespoord in het Liesbos. Er moet dus een andere verklaring zijn: het meest voor de hand liggend lijkt het dat de West-Brabantse territoria in 1997 onbezet waren. Rob Vogel (in litt.) suggereerde als verklaring voor het grote verschil met 1995 dat de strenge winter van 1997 tezamen met de rampzalige beukennotenoogst van 1996 de kleine Liesbospopulatie de das om deed. Beukennoten zijn het stapelvoedsel voor Glanskoppen in de winter (Cramp & Perrins 1993). De BMP index van de soort in bossen, al jaren opmerkelijk stabiel, liet in 1997 een afname (16%) zien ten opzichte van 1996 (van Dijk & Hustings 1998). Daarbij is de kans op uitsterven van kleine, geïsoleerde standvogelpopulaties in versnipperde habitatfragmenten veel groter dan in aaneengesloten verspreidingsgebieden (Opdam & Schotman 1985; van Langevelde 1999).

Het Brabantse mezenmysterie speelt al ruim 20 jaar. Zo werden alle West-Brabantse Glanskoppen in de broedvogelatlas (Teixeira 1979) gerapporteerd door een "allochtone" vogelaar. De SovoNdistrictscoördinator vond ze weinig aannemelijk en er werd om uitleg gevraagd. De inventariseerder meldde (correspondentie met R. Teixeira 1979): "dat Glanskoppen voor bijna 100% op geluid gedetermineerd werden, al ontdekte hij achteraf geluiden van Matkoppen *P. montanus* aan de Glanskop te hebben toegekend". Ook zijn geluidsbeschrijvingen sluiten verwisseling met Matkop of andere mezen geenszins uit. Desondanks werden de meeste West-Brabantse Glanskoppen niet geschrapt, o.a. omdat de karteerder veel soorten had ontdekt, waarvan het voorkomen toen evenmin bekend was.

Het karteren van zangvogels gebeurt grotendeels op het gehoor, het is bovendien ondoenlijk om elke vogel te bekijken. Bij de Glanskop ligt daarbij een addertje onder het gras. Zelfs handboeken suggereren dat de explosieve pietjseh-roep diagnostisch is voor de Glanskop (Cramp & Perrins 1993). Deze aanname, waar ik vroeger ook in geloofde, blijkt helaas foutief. Sedert 1988 werden van Winterkoning (zang), Pimpelmees (roep en zang), Koolmees (roep), Matkop (roep), Zwarte mees (roep), Kuifmees (roep) en Eekhoorn (roep, heel frequent) geluiden gehoord, die sterk aan Glanskoppen deden denken. In West-Brabant betreft het na 5 rondes 0.1 (naaldbos) - 1 (loofbos) registraties per 100 ha. Zo waren in het Liesbos minstens zeven territoria van "pseudo-glanskoppen" present. Na altijd in regio's met Glanskoppen gewoond te hebben, duurde het na mijn verhuizing naar West-Brabant jaren voor ik rekening ging houden met die verraderlijke 'pseudo-glanskoppen'. Zo hoorde ik tot 1982 in het Moretusbos bij Putte (Bult 1992, 1993) en bij het Groote Meer (Teixeira 1991) af en toe Glanskoppen. Die werden doorgegeven voor de Atlas van de Nederlandse Vogels (SovoN

1987), al kreeg ik de vogels nimmer te zien. Gezien de perfectie waarmee Pimpelmezen, die wel present waren, Glanskoppen kunnen imiteren, vrees ik dat de stippen op de zuidelijke Brabantse Wal in die atlas (SovoN 1987) onterecht zijn en betrekking hebben op "Parus pseudoglans".

Nog steeds komen bijna alle Glanskoppen op het conto van kundige vogelaars uit Centraal of Oost-Nederland, die in West-Brabant voor Staatsbosbeheer karteren. Zij lijken echter de zeldzaamheid van de soort niet te beseffen. De data en het aantal registraties per territorium worden niet gemeld en het blijft duister of de stippen gefundeerd zijn op roep of zang, of de vogels werden gezien, of het om een solitaire vogels dan wel paren ging, en - het allerbelangrijkst - op welke wijze "pseudo-glanskoppen" werden uitgesloten. Verder laten de rapporten in het midden of de harde SOVON-criteria, waarbij waarnemingen van roepende vogels onvoldoende zijn en alleen zang of waarnemingen van paren meetellen (van Dijk 1996), inderdaad toegepast werden. Wel werd voor het Liesbos gemeld dat de registraties moeilijk in territoria onder te brengen waren (Vogel 1996). Tijdens het recente avifaunaproject werd een klein aantal Glanskoppen door minder ervaren vogelaars gerapporteerd. Ook zij laten in het midden wat werd waargenomen en hoe "pseudoglanskoppen" werden uitgesloten. Competente vrijwilligers en beroepskrachten, die samen het leeuwendeel van West-Brabant karteerden, vonden geen ondubbelzinnige Glanskoppen, al waren ze erg gebrand op deze zeldzaamheid. Daarom zou er in de toekomst meer aandacht besteed moeten worden aan de documentatie van waarnemingen van Glanskoppen in Noord-Brabant.

Het lijkt bizar dat op de Brabantse Wal, na de Veluwe één van grootste aaneengesloten bosrijke natuurgebieden van Nederland, geen Glanskoppen voorkomen. Toch is dit verklaarbaar op grond van de ecologie van de Glanskop (Nilsson 1997; Cramp & Perrins 1993). De soort heeft grote territoria met minimaal 4-5 ha oud bos. Paren blijven 's winters in hun territorium en neigen niet tot migratie of erupties. Uitgevlogen jongen zijn al even plaatstrouw en vestigen zich binnen 1000 m van het ouderlijk nest. De combinatie van honkvastheid en de afhankelijkheid van omvangrijke oude bossen belemmert een snelle 0081-West opmars door de vaak geïsoleerde bossen van Noord-Brabant. Nu gelden die beperkingen ook enigszins voor Bosuil *Strix aluco*, Boomlever *Sitta europea* en zelfs Havik *Accipiter genilis*, die recent de Brabantse Wal koloniseerden. Maar het is zo goed als zeker dat die soorten West-Brabant vanuit België en niet vanuit Oost-Brabant binnenvielen. Voor de Boomklever is die stelling gebaseerd op waarnemingen van geringde vogels in Putte tijdens dispersie na de broedtijd (Bult 1992). Ook de Havik bereikte eerst de uiterste zuidpunt van de Brabantse Wal (midden jaren zeventig), dook vele jaren later op bij Bergen op Zoom, en begint pas nu bossen ten oosten van de Brabantse Wal te bezetten. Rond 1975 waren Boomklever en Havik vanuit België al opgerukt tot de Nederlandse grens (Devillers et al. 1988) en lagen er geen barrières om de bosrijke Brabantse Wal te penetreren. Daarentegen ontbreken Glanskoppen in een ruim 50 km brede zone, die zich over Laag-België uitstrekt (Devillers et al. 1988; Nilsson 1997). De Brabantse Wal ligt dus geïsoleerd ten opzichte van alle reguliere glanskopgebieden als Midden-België, Limburg, Midden-Nederland en de duinstreek, en kan van daaruit moeilijk gekoloniseerd worden. Dat geldt ook voor de bossen rond Breda, al zouden die in principe vanuit het oosten bevolkt kunnen worden. In Oost-Brabant kreeg de Glanskop echter ook nauwelijks een voet aan de grond en lijkt af te nemen (Poelmans & van Diermen 1997), zodat overloop van daaruit evenmin waarschijnlijk lijkt.

Al met al lijkt het onwaarschijnlijk dat er Glanskoppen broeden ten westen van Chaam. Omdat het zeker is dat een aantal West-Brabantse stippen in beide atlassen betrekking hebben op andere soorten, is het zelfs de vraag of dat deze eeuw ooit het geval was. De toekomst moet leren of ze echt ontbreken en elke glanskopwaarneming, maar dan goed gedocumenteerd, blijft dan ook erg welkom.

Dankwoord

Ray Teixeira en Ad Nuijته hielpen bij de inventarisatie van Valkenburg. Rob Bijlsma, Hans Schekkerman, Ray Teixeira en Rob Vogel gaven waardevol commentaar op het manuscript.
